

Wstęp

Uchwytna źródłowo historia kolekcji rycin dawnego opata hradyskiego Jana Ponętowskiego (ok. 1540–1598) rozpoczęła się 11 maja 1592 roku. Taką datę nosi inwentarz donacji dla Kolegium Większego i Kolegium Jurystów Uniwersytetu Krakowskiego, w którym Ponętowski wynotował rozmaite artefakty, w tym dzieła sztuki i książki, które miały stać się ozdobą zbiorów uniwersyteckich przez kolejne stulecia. Znaczną część daru stanowiły woluminy w kosztownych oprawach, skrupulatnie oznaczanych superekslibrisami opata, albumy z ponad tysiącem rycin oraz rolki graficzne. Wiele z tych dzieł wciąż znajduje się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Dziś zbiór graficzny opata jest jedyną zachowaną XVI-wieczną kolekcją rycin związaną z terytorium Moraw i Królestwa Polskiego i jedną z niewielu zachowanych wczesnonowożytnych kolekcji grafiki w ogóle.

Kolekcja rycin Ponętowskiego, znana z zachowanych dzieł i nielicznych wzmianek źródłowych, jest mniej spektakularna niż dwie inne duże zachowane kolekcje rycin z tego czasu: arcyksięcia Ferdynanda II Habsburga i króla Filipa II, toteż ma inne znaczenie dla badań nad dawnymi zbiorami graficznymi. Jako skromniejsza – zarówno pod względem liczby zgromadzonych dzieł, jak i jakości artystycznej pod względem obecności w zbiorach rycin słynnych mistrzów – wydaje się bardziej reprezentatywna, tym samym dając lepszy wgląd w typowe strategie kolekcjonerskie epoki wczesnonowożytnej. Książki, rękopisy i inkunabuły podarowane Akademii należały do wyjątkowego księgozbioru powstałego w wyniku działań i zainteresowań szlachcica łączyckiego, który pełnił ważne funkcje kościelne. Nic więc dziwnego w tym, że już od dawna zarówno postać hojnego donatora, jak i jego kolekcja budziły zainteresowanie badaczy.

Dotychczasowe badania skupiały się przede wszystkim na osobie Jana Ponętowskiego, pozostawiając kolekcję rycin bez pogłębionej analizy. Zasłużony historiograf Uniwersytetu Jagiellońskiego, Żegota Pauli, przygotowywał pod koniec swojego życia pracę poświęconą Janowi Ponętowskiemu. Zebrał część danych biograficznych, a także dokładnie studiował zachowane albumy graficzne, opisując pokrótce ich wygląd oraz wynotowując wybranych autorów rycin i ich sygnatury. Odkładał jednak złożenie tekstu do druku w „Wiadomościach Numizmatyczno-Archeologicznych” ze względu na przedłużające się próby ustalenia miejsca i daty śmierci opata. Po dwóch latach poszukiwań, w 1895 roku, Żegota Pauli zmarł, a notatki do tej nigdy nieukończonej rozprawy trafiły wraz z jego innymi rękopisami do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej¹. Monografię kolekcji Ponętowskiego przygotowywał także Kazimierz Piekarski, lecz jego praca przepadła podczas drugiej wojny

¹ BJ, Rkps 5446. Na temat Żegoty Paulego zob. Bartynowski 1896.

światowej². Siedemdziesiąt pięć lat po śmierci Żegoty Paulego do jego notatek wrócił Leszek Hajdukiewicz, który w 1970 roku na łamach „Roczników Bibliotecznych” próbował zrekonstruować biografię Ponętowskiego, a także przedstawiał go jako kolekcjonera i bibliofila³. Zrekapitulował ponadto ustalenia dotyczące twórczości literackiej szlachcica⁴. Luki w jego biografii próbował wypełnić informacjami z lepiej rozpoznanego życiorysu brata Jana – Jakuba Ponętowskiego, dyplomaty na dworach kilku władców i cześnika łęczyckiego. Przyjęcie takiej perspektywy przez badacza uczyniło opata hradyskiego biernym obserwatorem, towarzyszem i beneficjentem działalności Jakuba, który dzięki swojej służbie Habsburgom zapewnił nieporadnemu bratu opactwo⁵. Na ustaleniach Hajdukiewicza opierał się także biogram opata w „Polskim Słowniku Biograficznym”⁶.

Hajdukiewicz, co sam podkreślał, nie miał dostępu do czeskich i morawskich archiwaliów⁷. Wcześniej w ograniczonym zakresie korzystała z nich Anna Lewicka-Kamińska. Na podstawie informacji pozyskanej dzięki uprzejmości pracowników archiwum w Brnie ustaliła datę i miejsce śmierci opata⁸. Później polscy badacze nie sięgali już do dokumentów zachowanych w Pradze, Brnie i Ołomuńcu. Długo także umykała ich uwadze praca Zdenka Kašpara z 2000 roku na temat Jana Ponętowskiego jako opata hradyskiego. Główną przyczyną tego przeoczenia jest zapewne osobliwy sposób zapisu nazwiska opata, stosowany konsekwentnie w tym tekście („Poniatowski”)⁹. Artykuł Kašpara wniósł wiele interesujących szczegółów do biografii Ponętowskiego, ale z kolei ten badacz nie przywoływał polskich opracowań. Polska i czeska historiografia na temat polskiego szlachcica, którego los związał z Morawami, szły więc dotąd odrębnymi torami.

Ze zrozumiałych przyczyn największe zainteresowanie wśród historyków książki budziły znaki książkowe opata. Badacze kolekcji Jana Ponętowskiego zgodnie podkreślali jego zamiłowanie do oznaczania ksiąg superekslibrisami i ekslibrisami¹⁰. Są one stosunkowo dobrze rozpoznane w literaturze przedmiotu – oprócz superekslibrisów napisowych naliczono cztery superekslibrisy herbowe oraz trzy ekslibrisy drukowane¹¹. Zofia Ameisenowa

² Hordyński 2016, 69.

³ Hajdukiewicz 1970.

⁴ Ostatnio na ten temat zob. także: Krocak 2019.

⁵ Hajdukiewicz 1970, 503–509, a zwłaszcza 509: „Nie najmłodszy już eks-scholar krakowski [Jan Ponętowski] ze swymi nieudanymi aspiracjami literackimi i nie ustabilizowaną pozycją życiową musiał chyba uchodzić w opinii obrotnego polityka i zaradnego gospodarza [Jakuba Ponętowskiego] za postać dość niewydarzoną, stąd też choćby w imię rodzinnej solidarności należało pomyśleć o zapewnieniu mu odpowiadającego jego urodzeniu stanowiska”.

⁶ Lipski 1981a.

⁷ Hajdukiewicz 1970, 509, przyp. 99.

⁸ Anna Lewicka-Kamińska podała, że było to „Państwowe Archiwum w Brnie”. Dokumenty, na które się powoływała, są w istocie przechowywane w Morawskim Archiwum Ziemskim w Brnie, zob. Zathey, Lewicka-Kamińska, Hajdukiewicz 1966, 162, przyp. 85.

⁹ Z. Kašpar 2000.

¹⁰ Hajdukiewicz 1970, 503, 523–525; Chrzanowski 1984a, 133–135; Hordyński 2016, 72.

¹¹ Piekarski 1929, 19–22; Wojciechowski, Trzynadłowski 1978, 38, 43–45; Hordyński, Pirożyński 1986, 10, kat. 13, 16; Wagner 2003, 211, 213; Wagner 2016b, *passim*.

zainicjowała badania nad poszczególnymi ekslibrisami Ponętowskiego, omawiając niedokończony ekslibris z pustą tarczą herbową, odbity na wolnych kartach albumu *Speculum Romanae Magnificentiae*. Przypisała go, chociaż nie rozstrzygając sprawy categorycznie, Kryspinowi Scharffenbergowi¹². Jej ustalenia uzupełnił Edward Chwalewik¹³. Dwa inne ekslibrisy: z herbem Bróg (Leszczyc) oraz z herbami Bróg (Leszczyc) i Odrowąż rozpoznała Anna Lewicka-Kamińska. Ona także podjęła próbę uporządkowania chronologii ekslibrisów Ponętowskiego: niedokończony ekslibris uznała za pierwszy, zaś ten z herbami Bróg i Odrowąż za najpóźniejszy¹⁴. W ostatnich latach udało się także odnaleźć jedyny proto-ekslibris herbowy Jana Ponętowskiego, który został namalowany na karcie *Missale ecclesiae Parisiensis* (BJ, Cim. 8426)¹⁵. Z kolei superekslibrisy Jana Ponętowskiego zostały ostatnio omówione przez Arkadiusza Wagnera¹⁶: badacz porównywał je ze znakami własnościowymi Stanisława Pawłowskiego oraz Jerzego Radziwiłła¹⁷. Superekslibris haftowany z *Breviarium Romanum* (BJ, Cim. D) został pokrótce omówiony jako część oprawy tekstylnej przez Jacka Tomaszewskiego¹⁸. Niedawne badania pozwoliły także zadatować dwa superekslibrisy z herbem Bróg i Odrowąż na koniec lat 70. lub początek lat 80. XVI wieku, zaś dwa super-ekslibrisy z czteropolowymi tarczami herbowymi na lata 1581–1586¹⁹.

Anna Lewicka-Kamińska przygotowywała także obszerne studium poświęcone oprawom książkowym ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, dzieło to nie zostało jednak ukończone. Notatki, niezliczone fiszki, przerysy opraw i znaków wodnych, a także fragmenty gotowego rękopisu zostały przekazane po jej śmierci do zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej. Z pozostawionych dokumentów wynika, że Lewicka-Kamińska zidentyfikowała wiele zachowanych egzemplarzy pochodzących z donacji Ponętowskiego, a także dokonała podstawowego podziału opraw z tej kolekcji na oprawy krakowskie i morawskie²⁰. Oprawy haftowane z kolekcji Ponętowskiego zostały natomiast omówione przez Jacka Tomaszewskiego²¹.

Leszek Hajdukiewicz zapowiadał opublikowanie w osobnej rozprawie odkrytego przez siebie inwentarza donacji Jana Ponętowskiego z 1592 roku²². Obietnicę tę spełnił jednak dopiero Piotr Hordyński, który wydał inwentarz donacji, opatrując go krytycznym komentarzem²³. Badaczowi temu zawdzięczamy także prace poświęcone wybranym fragmentom

¹² Ameisenowa 1947, 17–22.

¹³ Chwalewik 1955, 35–36.

¹⁴ Lewicka-Kamińska 1974, 20–24.

¹⁵ Herman 2019, 70–71.

¹⁶ Wagner 2009, 94–95; Wagner 2016a, 67–70; Wagner 2016b, 101–102, 249–250, 373.

¹⁷ Wagner 2009, 88–92; Wagner 2016b, 102–103.

¹⁸ Tomaszewski 2013a, 83–84; Tomaszewski 2013b, kat. 5; zob. także Wagner 2016b, 101–102.

¹⁹ Herman 2019, 71.

²⁰ BJ, Rkps Przyb. 223/80, Archiwum Anny z Lewickich Kamińskiej, Biblioteka Jana Ponętowskiego.

²¹ Tomaszewski 2013a, *passim*; Tomaszewski 2013b, kat. 3–5.

²² Hajdukiewicz 1970, 490, przyp. 28.

²³ Zdaje się, że w znacznej mierze badacz ten kierował się ustaleniami Anny Lewickiej-Kamińskiej, na której opracowanie powoływał się zresztą w przyp. 3.

kolekcji Ponętowskiego – grafice włoskiej²⁴ i fryzom graficznym²⁵. Wcześniej na wyjątkowy charakter zbiorów opata zwrócił uwagę Tadeusz Chrzanowski, nazywając Ponętowskiego „prawdziwym, i to na skalę europejską, kolekcjonerem”²⁶. On także był autorem opracowania dotyczącego projektów nagrobka opata, które niegdyś były częścią jednego z albumów graficznych²⁷. Z donacji Ponętowskiego zachowała się także mitra i pastorał, którym poświęcono mniejsze studia²⁸. Pojedyncze ryciny z kolekcji wzmiankowano w literaturze, a najsłynniejszymi z nich są dwie redakcje tematu *Typus Ecclesiae Catholicae*, któremu obśzerne studia poświęciła Grażyna Jurkowlaniec²⁹. Z kolei Rafał Szmytka omówił, na przykładzie albumu z kolekcji Ponętowskiego, graficzne przedstawienia przemocy na rycinach Jeana Perrissina i Jacques’a Tortorela³⁰.

Nawet pobieżny przegląd literatury na temat zbiorów opata prowadzi do wniosku, że nie powstało dotąd kompleksowe opracowanie kolekcji rycin Jana Ponętowskiego. Przybliżenie kolekcji jako całości nie jest jednak możliwe bez uwzględnienia osoby kolekcjonera, który również nie doczekał się biografii opartej na solidnych podstawach archiwalnych. Jednym z celów niniejszej pracy było więc połączenie faktów z życiorysu opata znanych literaturze czeskiej i polskiej, a także uzupełnienie ich o nowe informacje wypływające z analizy źródeł.

Kwerendy archiwalne przyniosły zaskakująco wiele często rozproszonych informacji o pobycie i działalności opata w Hradisku pod Ołomuńcem, a także okolicznościach jego powrotu do Rzeczypospolitej. Przeanalizowano dwie kroniki hradyskiego klasztoru, co było spełnieniem postulatu podniesionego jeszcze przez Hajdukiewicza. Obie kroniki są przechowywane w Morawskim Archiwum Ziemskim w Brnie³¹. Pierwsza, Jana Tetzela, powstała, gdy opatem w Hradisku był Jiří Pavorin z Pavorinu (opat w latach 1594–1608). Druga natomiast została spisana przez Michaela Siebenaichera w drugiej połowie XVII wieku³². Mimo że ostatnia z wymienionych kronik jest późniejsza, to ma ona większą wartość jako źródło, ponieważ jej autor zadał sobie trud przepisania *in extenso* wielu niezachowanych już dziś dokumentów. Kapitałne znaczenie dla badań miały także dokumenty przechowywane w zespole archiwum klasztoru norbertanów w Hradisku (Hradiště) pod Ołomuńcem, w którym jest również morawskie archiwum. Ich duża wartość dla ustalenia szczegółów działalności Jana Ponętowskiego jako tamtejszego opata wynikała z tego, że w zespole zachowały się m.in. umowy zawierane

²⁴ Hordyński 2010.

²⁵ Hordyński 2017.

²⁶ Chrzanowski 1984a, 128.

²⁷ Chrzanowski 1997.

²⁸ Samek 1991; Bogacka 2013.

²⁹ Jurkowlaniec 2011; Jurkowlaniec 2013; Jurkowlaniec 2014; Jurkowlaniec 2016; Jurkowlaniec 2017a; Jurkowlaniec 2019a. Wcześniej na ten temat pisał Chrzanowski, zob. Chrzanowski 1978.

³⁰ Szmytka 2017.

³¹ Wcześniejsza kronika zachowała się w zespole Jana Petra Cerroniego (MZA, G 12, kn. 385), późniejsza natomiast w zespole zawierającym archiwalia klasztoru Hradisko pod Ołomuńcem (MZA, E 55, sig. II 1, inv. č. 199, karton 1).

³² Teige 1893; Hein 1931.

przez niego w imieniu klasztoru czy odpisy dokumentów papieskich³³. W zbiorach rękopisów morawskiego archiwum przechowywany jest także *Liber mortuorum* hradyskich kanoników, który pozwolił ustalić jedną z prawdopodobnych dat śmierci opata³⁴.

W Morawskim Archiwum Ziemskim znajdują się ponadto odpisy sporządzone w XIX lub na początku XX wieku z oryginalnych XVI-wiecznych kopiariuszy korespondencji biskupów ołomunieckich³⁵. Oryginalne kopiariusze korespondencji biskupiej są przechowywane w zespole Arcibiskupství Olomouc w oddziale ołomunieckim Ziemskiego Archiwum w Opawie³⁶. Listy współczesnych Ponętowskiemu biskupów ołomunieckich: Jana Mezouna z Telče i Stanisława Pawłowskiego, wysyłane do różnych osób, a w szczególności do samego opata, cesarzy oraz przedstawicieli władzy świeckiej na Morawach i w Czechach, były niezwykle cennym źródłem na temat obecności i aktywności łęczyckiego szlachcica w Ołomuńcu. Zespół Arcibiskupství Olomouc zawiera także bardzo liczne dokumenty, również pergaminowe, z umowami zawieranymi przez Ponętowskiego w imieniu klasztoru³⁷. Zaskakująco dużo różnorodnych informacji dostarczyła kwerenda w teczce z luźnymi kartami związanymi z klasztorem hradyskim. Teczka zawierała bowiem m.in. listy Jana i Jakuba Ponętowskich oraz dokumenty na różnorodne tematy – w tym dotyczące osadzenia Ponętowskiego na tronie opackim³⁸.

Inny ważny zbiór oficjalnych dokumentów dotyczących spraw Ponętowskiego jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Pradze w zespole Morava³⁹. Zawiera on listy z kancelarii cesarskiej, które odnoszą się do istotnego fragmentu biografii opata: od prób uczynienia z niego koadiutora w 1576 roku po wydarzenia następujące po pozbawieniu go opactwa w 1587 roku. Niestety niewiele dokumentów dotyczących opata Hradiska udało się odnaleźć w zespole praskiego arcybiskupstwa w tymże archiwum⁴⁰.

Kwerenda w zbiorach Biblioteki i Archiwum Watykańskich przyniosła natomiast nie-liczne, ale cenne i dotąd niepublikowane wzmianki o Ponętowskim w korespondencji nuncjatury apostolskiej. Zachowały się one w dziale *Polonia w Segreteria di Stato* oraz w rękopisach ze zbiorów Chigich⁴¹.

Archiwalia przechowywane na terenie Polski rzucają więcej światła na aktywność opata po opuszczeniu Moraw. Ślady działalności Ponętowskiego można odnaleźć w kronice konwentu bernardynów w Kazimierzu Biskupim spisanej w końcu XVIII wieku przez

³³ MZA, E 55 (Premonstráti Klášterní Hradisko).

³⁴ MZA, G 10, kn. 92/1, *Liber mortuorum*.

³⁵ MZA, G 83.

³⁶ ZAO-OL, AO, Kopiáře a registra korespondence biskupů, administrátorů, regentů a jiných úředníků.

³⁷ ZAO-OL, AO, Papírové listiny, listy a akta Signatura F.

³⁸ ZAO-OL, AO, Monastica Premonstráti (Spisy IIIb, Aktový materiál, Spiritualia B), sig. B b 126, inv. č. 2108, karton 442.

³⁹ NAP, Morava.

⁴⁰ NAP, Archiv pražského arcibiskupství.

⁴¹ BAV, Chigi L.III.66; Chigi L.III.67; AAV, Segreteria di Stato Polonia, 19.

Dominika Elewskiego, a przechowywanej w Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie⁴². Mniej znaczące wzmianki pojawiają się także w Archiwum OO. Augustianów w Krakowie (zbiór przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie)⁴³ oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie⁴⁴. W tym ostatnim archiwum próbowano znaleźć także informacje o Janie Ponętowskim w księgach grodzkich i ziemskich, ze szczególnym naciskiem na informacje o jego pochodzeniu i najbliższej rodzinie. Niestety kwerendy te nie przyniosły interesujących rezultatów. Wreszcie w tzw. *Nekrologu strzelnieńskim* ze zbiorów Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu udało się znaleźć drugą prawdopodobną datę śmierci opata⁴⁵. Wiele cennych informacji zawierają ponadto dotąd niezbadane odręczne notatki opata lub dedykacje w książkach zachowanych w polskich zbiorach.

Najważniejszym źródłem do badań nad kolekcją jest inwentarz donacji Jana Ponętowskiego przechowywany w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie⁴⁶. W archiwum najstarszego polskiego uniwersytetu znajdują się również dokumenty związane z pracą introligatorni Biblioteki Jagiellońskiej oraz dokumenty przetargowe, umowy i rachunki odnoszące się do powojennych prac konserwatorskich w tej bibliotece⁴⁷. Rozpoczęcie w nich kwerend było ważne ze względu na próbę ustalenia chronologii prac przy albumach graficznych, jednak okazało się, że dane zawarte w tych dokumentach ze względu na ich charakter są przydatne tylko w niewielkim stopniu. Znacznie większe znaczenie dla zrekonstruowania historii kolekcji w Bibliotece Jagiellońskiej mają jej dawne opisy, katalogi i inwentarze, które są przechowywane przez Sekcję Rękopisów tej biblioteki⁴⁸.

W celu osadzenia kolekcji Ponętowskiego w kontekście innych, często niezachowanych zbiorów poddano analizie inwentarze kunstkamer i bibliotek powstających w drugiej połowie XVI wieku na terenach podległych władzy Habsburgów w Europie. Wiele z tych źródeł zostało opublikowanych, lecz podczas przygotowywania niniejszej pracy korzystano także z oryginalnych dokumentów archiwalnych, wśród których można wymienić katalog biblioteki Gundakera von Starhemberga⁴⁹, elektora Saksonii Augusta Wettyna⁵⁰, Petra Voka z Rožemberka⁵¹,

⁴² APPB, Rkps sygn. S-ka-1.

⁴³ ANK, Archiwum OO. Augustianów w Krakowie, sygn. 29/501/0/1.1/11.

⁴⁴ AGAD, MK 136.

⁴⁵ Oss., sygn. 5192/I.

⁴⁶ AUJ, Akta pap. 16330.

⁴⁷ AUJ, BJ 417–431, 1203–1218.

⁴⁸ BJ, Rkps 918; 1883; Archiwum BJ, *Repertorium Bibliothecae Scholae Regni Principis Studii Generalis Cracoviensis, qua conditione isthaec a M. Josepho Aloysio Putanowicz S.T.D. per M. Hyacinthum Przybylski anno academico ex 1784 in 1785 recepta est, mensibus mai et junii anni 1785-ti descriptum* [brak sygnatury].

⁴⁹ Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Cat. Fol. 74.

⁵⁰ Drezno, Die Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek, Bibl. Arch. I. Ba, Vol. 20.

⁵¹ Reprodukcyjne tego katalogu przechowywanego w Sztokholmie (Kungliga biblioteket, U: 378) zostały dołączone na płycie CD do: Veselá 2005. W trakcie przygotowywania pracy ten wielotomowy katalog został także zdigitalizowany, <https://kramerius.lib.cas.cz/periodical/uuid:9af81e41-a99b-44ff-a068-730eec0c5335> (dostęp: 15 listopada 2023).

Hieronymusa Becka z Leopoldsdorfu⁵². Katalog Becka został wprawdzie opublikowany, lecz edycja nie zawierała pełnej transkrypcji⁵³. Dzięki uprzejmości dr Laděny Plucarovej otrzymano także reprodukcje rachunków za książki i ryciny zakupione przez Petra Voka z Rožemberka⁵⁴. Powyższy przegląd nie wyczerpuje wszystkich zasobów archiwalnych, które były wykorzystane podczas pisania niniejszej pracy, a jedynie wymienia najważniejsze z nich.

Źródła pisane pozwalają do pewnego stopnia zrozumieć formację intelektualną Jana Ponętowskiego, jednak najlepszym źródłem do poznania go jako kolekcjonera pozostaje sama kolekcja. Jej opracowanie zostało podzielone na dwie części: krytyczną, ujętą w pierwszym tomie, i katalogową, podzieloną ze względu na objętość na dwa kolejne woluminy. Obie części są ze sobą ściśle powiązane: sporządzenie katalogu wymagało przyjrzenia się każdej rycinie z osobna (określenia jej miejsca w kolekcji, tematu, twórców, czasu i miejsca powstania), co z kolei pozwoliło na sformułowanie wniosków szczegółowych i ogólnych na temat całości zbiorów i ich poszczególnych części, które zostały rozwinięte w opracowaniu krytycznym.

Pierwsza część opracowania krytycznego skupia się na samej kolekcji rycin Jana Ponętowskiego w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie. W pierwszej kolejności konieczne było więc określenie jej stanu zachowania pod względem kompletności i modyfikacji – zarówno w świetle źródeł pisanych, jak i przedmiotów w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. Szczególnie wiele miejsca poświęcono określeniu oryginalności układu rycin w albumach – jest to wyjątkowo istotna kategoria dla dalszych wniosków na temat porządkowania kolekcji. Na podstawie zachowanych zabytków dokonano również podziału analizowanych dzieł według typów: albumów graficznych⁵⁵, fryzów graficznych i rycin wklejanych do książek. Poza obszarem zainteresowania niniejszej rozprawy pozostały

⁵² Trzeboń, Statni archiv, Fam. Rosenberg 20a, Katalog knihovny Hieronyma Becka.

⁵³ Veselá 2016, 325–423.

⁵⁴ Trzeboń, Statni archiv, Fam. Rosenberg 20a, Knihařské účty, Účty za zakoupené knihy.

⁵⁵ Część zbioru graficznego Ponętowskiego bywa – zgodnie z oznaczeniem bibliotecznym – nazywana tekami. Określenie to nie jest jednak właściwe, ponieważ teką nazwiemy raczej luźne arkusze lub tablice złożone we wspólnej teczce czy obwolucie. Znakomita większość rycin Ponętowskiego została natomiast połączona w składki i oprawiona jak kodeksy. Zgodnie ze standardami opisu bibliograficznego książki, które składają się z dokumentów ikonograficznych w całości lub większej części, nazwiemy albumami. Można wyróżnić albumy sztuczne (*album factice*), czyli albumy niepublikowane jako całościowe dzieła (skompilowane najczęściej w jednym egzemplarzu z wielu pojedynczych rycin i serii graficznych) oraz albumy wydawnicze, czyli albumy opublikowane, w których dobór rycin i ich kolejność zostały zaplanowane przez wydawcę (lub innego twórcę zaangażowanego w ich publikację, lecz nie samego nabywcę). Przedmiotem zainteresowania w niniejszej rozprawie będą albumy sztuczne i te albumy wydawnicze, które składają się w całości z dokumentów ikonograficznych. Pierwsze powstały w jednym egzemplarzu w obrębie kolekcji Ponętowskiego, drugie natomiast zostały do kolekcji zakupione. Podkreślić jednak należy, że Ponętowski wprowadzał do nich modyfikacje, np. w zakresie doboru rycin, ich kolejności czy tytułu, co może nieco zacierać granicę między wyróżnionymi typami albumów. Charakter poszczególnych albumów zostanie szerzej omówiony w kolejnych rozdziałach. Na temat nazewnictwa albumów i typów wydawnictw zob. m.in. Instytut Bibliograficzny Biblioteki Narodowej, *Sternik. Słownik terminologiczny z zakresu bibliografii i katalogowania*, <http://sternik.bn.org.pl/> (dostęp: 20 stycznia 2021), hasła: „teka”, „album”, „album sztuczny”, „album wydawniczy”; Elen 1995, 26–30; Betlej 2015, 250–251; A. Griffiths 2016, 164–177, 422–426.

wydawnictwa książkowe, nawet te obficie ilustrowane, których opracowanie wykracza poza zakres tematyczny pracy i stanowi temat do dalszych badań.

Albumy graficzne zawierają najliczniejszą część kolekcji graficznej Ponętowskiego. Składa się na nią 12 oprawnych tomów z 1078 rycinami⁵⁶, a także ekslibrisami opata oraz pojedynczymi rysunkami. Albumy są dziełami szczególnymi również ze względu na oprawy, których analiza dostarczyć może wielu informacji na temat czasu i miejsca opracowania woluminów, jak i powstawania samej kolekcji. Analizie poddano więc sposób oznaczania przynależności albumów graficznych do kolekcji Ponętowskiego. Superekslibrisy opata, którymi tomy te zostały opatrzone, porównano z innymi współczesnymi im znakami książkowymi. Celem tej części pracy była także możliwie szczegółowa charakterystyka opraw na podstawie cech stylowych, a także znaków wodnych papierów używanych przez intrologatorów. Po analizie zewnętrznych cech albumów możliwe było przejście do pytań o kryteria rządzące przypisywaniem rycin do poszczególnych tomów oraz kolejnością kart w każdym albumie.

Fryzy graficzne z kolekcji Ponętowskiego to dzieła złożone, więc każdy z nich omówiono w osobnym podrozdziale. Najwięcej miejsca poświęcono kwestiom związanym z datowaniem i twórcami tych dzieł, aby móc później podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o czas i okoliczności, w których Ponętowski wszedł w ich posiadanie. To z kolei wiąże się z pytaniem o proces kształtowania kolekcji rozciągnięty w czasie.

Najmniejszą część kolekcji stanowią ryciny wklejane do książek. Tylko cztery ryciny zostały wklejone do dwóch mszałów Ponętowskiego, więc można przyjąć, że ten sposób gromadzenia i używania rycin nie był typowy dla opata. Wobec tego konieczne jest rozważenie, dlaczego wybrał akurat te ryciny i dlaczego wkleił je właśnie do tych woluminów. Niezbędna okazała się tu analiza ikonografii, a także pierwowzorów tych rycin, jak również zwrócenie uwagi na podłoże, na którym je wydrukowano, a także właściwości mszałów, które nimi ozdobiono. W kolejnym podrozdziale, po przedstawieniu poszczególnych części kolekcji, możliwe będzie przejście do ogólniejszych pytań o charakterystykę całości: pod względem ikonografii rycin, ich autorów, datowania, ośrodków wydawniczych, a także technik i materiałów. W tej części wykorzystano dane statystyczne zestawione na podstawie katalogu.

Druga część opracowania krytycznego opiera się na ustaleniach dotyczących zarówno biografii Ponętowskiego, jak i jego kolekcji. Dopiero połączenie obu tych perspektyw pozwala na spojrzenie na opata jako kolekcjonera grafiki. Przedmiotem namysłu w tej części opracowania jest znaczenie i wartość, jaką dla Ponętowskiego miały ryciny. Stanowi ona zatem próbę określenia przyczyn i celów kolekcjonowania grafiki, a także stosunku Ponętowskiego do tej dziedziny sztuki. Wobec szczupłych źródeł pisanych uważne przyjrzenie się kolekcji pozwala prześledzić recepcję rycin przez Ponętowskiego oraz zweryfikować, poprzez

⁵⁶ W rachubie tej uwzględniono ryciny wycięte z tomów, ale zachowane, jak wszelkie dzieła drukowane.

analizę praktyk kolekcjonerskich, skuteczność strategii przyjmowanych przez wydawców rycin. Powyższe zagadnienia pozwalają również osadzić praktyki kolekcjonerskie Ponętowskiego w szerszym kontekście innych XVI-wiecznych europejskich kolekcji graficznych, zwłaszcza tych powstających w drugiej połowie stulecia na terenie imperium Habsburgów. Jednym z celów tego rozdziału jest ponadto określenie roli i miejsca rycin wśród innych przedmiotów przekazanych Uniwersytetowi Krakowskiemu. Osobnym zagadnieniem jest sama kwestia donacji, a zwłaszcza jej przyczyn i okoliczności. Ponętowskiemu podczas tworzenia, porządkowania i przekazania pewnej części kolekcji Uniwersytetowi Krakowskiemu przyświecały różne cele, które zostały omówione w poszczególnych rozdziałach drugiej części rozprawy. Jednym z celów, a zarazem efektem powstania kolekcji i uczynienia z niej hojnego daru była kreacja wizerunku kolekcjonera, której poświęcono osobny podrozdział.

Niniejsza praca stanowi więc próbę całościowego ujęcia kolekcji graficznej Jana Ponętowskiego zachowanej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie. Z pewnością pozostało jeszcze wiele do odkrycia ze spuścizny hradyńskiego opata, która najpewniej jest rozproszona w licznych zbiorach muzealnych, bibliotecznych i kolekcjach prywatnych. Niewykluczone, że same zbiory Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie jeszcze nas zaskoczą nowymi znaleziskami. Mając jednak w pamięci doświadczenia poprzednich monografistów tego tematu, których próby albo nigdy nie doszły do skutku, albo zaginęły bezpowrotnie, oddaję już teraz moją monografię w ręce Czytelników. Żywię nadzieję, że stanie się ona punktem wyjścia dla dalszych badań i poszukiwań.

Liczne kwerendy, porządkowanie materiału, jak i samo powstawanie tekstu były rozłożone na wiele lat, podczas których otrzymałam nieocenione wsparcie ze strony wielu osób i instytucji. Chciałabym chociaż poprzez skromne wspomnienie na tych kartach wyrazić moją wdzięczność.

Ta praca nigdy by nie powstała, gdyby nie moja Mistrzyni, profesor Grażyna Jurkowlanec. To ona zachęciła mnie do opracowania kolekcji graficznej Jana Ponętowskiego w ramach projektu doktorskiego, a przez kolejne lata wspierała mnie swoją ogromną wiedzą, życzliwością, uważnością, wyczuciem i doświadczeniem w finalizacji tego przedsięwzięcia. Wszystko, co dobre w tej pracy, powstało dzięki jej naukom. Wszelkie niedoskonałości są wynikiem mojego nieposłuszeństwa. Pozostanę jej zawsze wdzięczna za wskazanie mi tej naukowej drogi.

Moje badania nie byłyby możliwe, gdyby nie otwartość, cierpliwość i serdeczność całego zespołu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie i Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Szczególne podziękowania kieruję w stronę Izabeli Korczyńskiej, której entuzjazm stanowił doskonałą zachętę do kontynuacji prac. Pomogła mi także, dokonując pomiarów znakomitej większości dzieł z kolekcji Ponętowskiego. Wiele zawdzięczam również życzliwości i cierpliwości dr. Jacka Partyki, Anny Graff, Beaty Góreckiej, Pawła Barcika i Adama Szczepańca oraz innych opiekunów zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej.

Ciepłe myśli kieruję w stronę osób, które słuchały o moich naukowych rozterkach, czytały fragmenty pracy, pomagały w rozwikłaniu rozmaitych problemów, a także podsuwały swoje znaleziska lub trudno dostępną literaturę. Chciałabym podziękować w tym miejscu zwłaszcza Marcinowi Boguszowi, który był zawsze gotowy do wszelkiej pomocy i sporządził indeksy. Dziękuję również za krytyczne komentarze i pouczające rozmowy recenzentom mojej rozprawy: prof. Justynie Kiliańczyk-Ziębie i prof. Zbigniewowi Michalczykowi, których uwagi starałam się uwzględnić w ostatecznej wersji tekstu. Godną podziwu i wdzięczności cierpliwością wykazał się Tomasz Płóciennik, który zredagował inskrypcje łacińskie w katalogu oraz służył radą w kwestiach językowych. Robert Sochań wspierał mnie w tłumaczeniach łacińskich na samym początku mojego projektu. Zawsze mogłam liczyć na dobre słowo, konstruktywną krytykę, wskazówki i pomoc bibliograficzną dr Karoliny Mroziewicz, dr. Wojciecha Kordyzona, dr. Zuzanny Sarneckiej, Agnieszki Dziki, Małgorzaty Łazickiej, Adama Perzyńskiego i dr. Aleksandra Musiała.

Za cenne uwagi dziękuję recenzentom wydawniczym, prof. Michałowi Mencfelowi i prof. Markowi Walczakowi. Serdecznie dziękuję również Ewie Wyszyńskiej z Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego oraz Annie i Marcinowi Pisarkom za ich ogromną cierpliwość, życzliwość, czujne oko oraz wsparcie podczas całego procesu wydawniczego.

W życzliwej pamięci zachowuję pomoc wielu osób, których nie sposób wymienić wraz ze wszystkimi zasługami: dr. Janowi Štěpánowi (ZAO-OL), Jiříemu Glonkowi (VKOL), Josefowi Vobornemu (MZA), dr. Katji Schmitz von Ledebur, Johannie Diehl i Dominikowi Cobanoglu (Kunsthistorisches Museum w Wiedniu), José Luisowi del Valle (Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial), dr. Christianowi Heitzmannowi, dr. Elizabeth Harding, dr. Volkerowi Bauerowi, Almuth Corbach, Katharinie Mähler, Gerlinde Strauß (Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel), Elin Andersson (Domkyrkobiblioteket – Strängnäs), Jakubowi Łukaszewskiemu (Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu), Louis Amazan (Bibliothèque Nationale de France), całym zespołem Gabinetu Starych Druków i Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, a także dr. Mariuszowi Smolińskiemu, prof. Markowi A. Janickiemu, prof. Maciejowi Ptaszyńskiemu, Emilii Mroczkowskiej, Małgorzacie Kowalskiej, Magdalenie Lejman i Aleksandrze Kraszczyńskiej.

Wiele ciepła dodającego mi sił podczas gromadzenia materiałów i pisania książki otrzymałam od najbliższych, a w szczególności Rodziców i Babci. Wyjątkowe podziękowania należą się jednak mojemu mężowi Michałowi, który był bezpośrednim świadkiem wszystkich naukowych uniesień i kryzysów, a mimo to pozostawał dla mnie niewzruszonym oparciem w każdej sytuacji. Jako autor skrojonego na moje potrzeby programu do katalogowania kolekcji miał także merytoryczny wkład w porządkowanie danych katalogu kolekcji. Jakubowi Hermanowi dziękuję szczególnie za pomoc w obróbce graficznej zdjęć mojego autorstwa, które zostały wykorzystane w katalogu.

Książka nie powstałaby bez udziału wielu instytucji. Wydanie monografii nie byłoby możliwe bez wsparcia uzyskanego w ramach grantu Doskonała Nauka (UMO-DNM/SP/546826/2022) oraz dofinansowania ze strony Uniwersytetu Warszawskiego. Badania natomiast zostały przeprowadzone przede wszystkim dzięki grantowi Narodowego Centrum Nauki (PRELUDIUM 11, 2016–2022, 2016/21/N/HS2/02659), a także wsparciu macierzystego Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego (Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce).

Zbieranie literatury niezbędnej do przygotowania tej publikacji było możliwe także dzięki wyjazdom stypendialnym do Berlina w ramach CENTRAL Scholarship Incoming, Humboldt-Universität zu Berlin pod opieką dr Katji Bernhardt (Institut für Kunst- und Bildgeschichte) i dwukrotnie do Moguncji w ramach stypendium DAAD, podczas którego gościł mnie prof. Wolfgang Breul (Johannes Gutenberg-Universität Main). Czas ostatnich korekt przypadł na pobyt naukowy w Herzog August Bibliothek w Wolfenbüttel. Gospodarzom moich wyjazdów stypendialnych również składam najserdeczniejsze podziękowania.